

А.З. Жуманова ¹, Р.М. Жумашев ¹, А.Қ. Мейрамбеков ^{1*}, М.З. Утегенов ²

¹Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан, Қарағанды қ.

²Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Қазақстан, Көкшетау қ.

*e-mail: greatvoron8@gmail.com

XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XXI ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АМЕРИКАН ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІ

Бұл мақалада XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихы, жергілікті халықтың тарихы, шаруашылық, мәдениет, дәстүрлер, діни нанымдар туралы әңгімелейтін американдық ғалымдарының еңбегіне талдау келтірілген. Біз тарихнаманы тарихи білімнің жинақталу тарихын, тарихи ойдың дамуы мен зерттеу әдістемесін, ғалымдардың тарихи еңбектері мен өмірбаянының құрылу тарихын, ғылыми мекемелердің тарихын, тарихи білім беруді ұйымдастыру мен тарихи білімнің таралуын зерттейтін арнайы тарихи пән ретінде қарастырамыз. Мақаланы жазудың негізгі мақсаты зерттеушілерді ғылыми ортамен, қазіргі оқырмандар қауымдастығымен таныстыру болды. Мақалада XX ғасырдан бастап XXI ғасырдың басына дейінгі кезеңдегі қазақтардың мәдениеті, дәстүрлері, діни сенімдері туралы жазған еуропалық, американдық зерттеушілерінің шығармаларына ғылыми талдау жүргізілді. Ғылыми зерттеудің теориясы мен әдіснамасы бойынша негізінен тарихизм, объективтілік, тарихи салыстырмалы талдау және тарихи жүйелілік әдістері пайдаланылды. Соғыстан кейінгі жылдары Англо-американдық кеңесология әлемдік тарихнамада лайықты орын алу құқығын дәлелдеді, тек батыс елдерінде ғана емес, бұрынғы Кеңес Одағы елдерінде де сұранысқа ие болды. Талдаудың ең дәлдігі мен тереңдігі Ч. Хостлер, С.А. Зеньковский, Э. Элсуорт, Л. Тиллет, М. Рывкин, Т. Виннер, К. Симмонс-Симонолевич, В.С. Вучинич, М.Б. Олкотт, Д. Маклиш, М. Диккенс, Э.Э. Бэкон, В. Фиерман, Е. Тасар, М. Роуланд, П. Роллберг жұмыстарында ерекшеленді. Мақаланы жазу басында осы кеңестік, соның ішінде Қазақстан тарихын зерттеушілердің кітаптары мен мақалалары негізге алынды.

Түйін сөздер: кеңес мәдениеті; кино өнері; тіл саясаты; американдық зерттеушілер; қазақ шаруашылығы; дәстүрлер; діни нанымдар; кеңес тарихы; әліппе; кеңестік мектептер.

A.Z. Zhumanova ¹, R.M. Zhumashev ¹, A.K. Meirambekov ^{*1}, M.Z. Utegenov ²

¹Karaganda University named after E. A. Buketov, Kazakhstan, Karaganda

²Kokshetau University named after SH. Ualikhanov, Kazakhstan, Kokshetau

*e-mail: greatvoron8@gmail.com

Culture of Kazakhstan in the soviet period in American historiography of the second half of the XX-early XXI centuries

Abstract. In this article presents an analysis of the works of American scientists telling about the history of Kazakhstan of the Soviet period of the second half of the XX-beginning of the XXI century, the history of the local population, economy, culture, traditions, religious beliefs. Historiography is considered by us as a special historical discipline that studies the history of the accumulation of historical knowledge, the methodology of the development and study of historical thought, the history of the creation of historical works and biographies of scientists, the history of scientific institutions, the organization of historical education and the dissemination of historical knowledge. The main purpose of writing the article was to familiarize researchers with the scientific environment, the modern reading community. The article provides a scientific analysis of the works of European and American researchers who wrote about the culture, traditions, religious beliefs of the Kazakhs in the period from the twentieth to the beginning of the twenty-first century. According to the theory and methodology of scientific research, the methods of historicism, objectivity, historical comparative analysis and historical consistency were mainly used. In the post-war years, Anglo-American Sovietology proved its right to take a worthy place in world historiography, was in demand not only in Western countries, but also in the countries of the former Soviet Union. The greatest accuracy and depth of analysis is noted in the works of Hostler Ch., Zenkovsky S.A., Allworth E., Tillet L., Rywkin M., Winner T., Symmons-Symonolewicz K., Vucinich W.S., Olcott M. B.,

McLeish J., Dickens M., Bacon E. E., Fierman W., Tasar E., Rowland M., Rollberg P. At the beginning of writing the article, books and articles by American researchers, including on the history of Kazakhstan, were taken as a basis.

Key words: soviet culture; cinematography; language policy; American researchers; kazakh economy; traditions; religious beliefs; soviet history; alphabet; soviet schools.

А.З. Жуманова¹, Р.М. Жумашев¹, А.Қ. Мейрамбеков^{1*}, М.З. Утегенов²

¹Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Казахстан, г. Караганда

²Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Казахстан, г. Кокшетау

*e-mail: greatvoron8@gmail.com

Культура Казахстана в советский период в американской историографии второй половины XX – начала XXI вв.

В этой статье представлен анализ трудов американских ученых, рассказывающих об истории Казахстана советского периода второй половины XX-начала XXI века, истории местного населения, хозяйстве, культуре, традициях, религиозных верованиях. Историография рассматривается нами как специальная историческая дисциплина, изучающая историю накопления исторических знаний, методологию развития и изучения исторической мысли, историю создания исторических трудов и биографий ученых, историю научных учреждений, организацию исторического образования и распространение исторических знаний. Основной целью написания статьи было ознакомление исследователей с научной средой, современным читательским сообществом. В статье проведен научный анализ работ европейских, американских исследователей, писавших о культуре, традициях, религиозных верованиях казахов в период с XX по начало XXI века. По теории и методологии научного исследования в основном использовались методы историзма, объективности, исторического сравнительного анализа и исторической системности. В послевоенные годы англо-американская советология доказала свое право занять достойное место в мировой историографии, пользовалась спросом не только в западных странах, но и в странах бывшего Советского Союза. Наибольшая точность и глубина анализа отмечена в работах Хостлера Ч., Зеньковского С. А., Элсуорта Э., Тиллета Л., Рывкина М., Виннера Т., Симмонса-Симоневича К., Вучинича В. С., Олкотта М. Б., Маклиша Д., Диккенса М., Бэкона Э. Э., Фиермана В., Тасара Е., Роуланда М., Ролберга П. В начале написания статьи за основу были взяты книги и статьи американских исследователей, в том числе по истории Казахстана.

Ключевые слова: советская культура; киноискусство; языковая политика; американские исследователи; казахское хозяйство; традиции; религиозные верования; советская история; алфавит; советские школы.

Кіріспе

XX ғасырдың екінші жартысында әлемдік тарих ғылымы күрделі де қарама-қайшы жолдан өтті. Жалпы, бұл прогрессивті даму болды, бұл тарихнаманың теориялық негіздерін, әдіснамасын және әдістемесін жаңартуға әкелді.

«Тарихнама» ғылыми және анықтамалық әдебиеттерде: 1) жалпы тарих ғылымының тарихы, сондай-ақ белгілі бір дәуірге, тақырыпқа, проблемаға арналған зерттеулер жиынтығы; 2) тарих ғылымының қалыптасуы мен дамуын, тарихи білімдер мен дереккөздер базасының жинақталуын, әдіснамалық бағыттардың күресі мен ауысуын зерттейтін саласы; 3) тарихтың, тарихи процестің сипаттамасы ретінде айқындалады. Терминнің әртүрлі түсіндірмелері болғандықтан, біз осы мақалада осы

тұжырымдамаға қандай мағына берілетінін нақтылау қажет деп санаймыз.

Біз тарихнаманы тарихи білімнің жинақталу тарихын, тарихи ойдың дамуы мен зерттеу әдістемесін, ғалымдардың тарихи еңбектері мен өмірбаянының құрылу тарихын, қоғамдық-саяси өмір құбылыстарының тарихшылар шығармашылығына әсерін және тарихи ойдың қоғамдық санаға әсерін, ғылыми мекемелердің тарихын зерттейтін арнайы тарихи пән ретінде қарастырамыз, тарихи білім беруді ұйымдастыру және тарихи білімді тарату. Осыған ұқсас көзқарас тарихнама мен деректану әдіснамасы бойынша еңбектерде өз орнын тапты.

Мақалада XX ғасырдан бастап XXI ғасырдың басына дейінгі кезеңдегі қазақтардың мәдениеті, дәстүрлері, діни сенімдері туралы жазған американдық зерттеушілерінің шығармаларына ғылыми талдау жүргізілді.

Материалдар мен әдістер

– Ғылыми зерттеудің теориясы мен әдіснамасы бойынша негізінен тарихизм, объективтілік, тарихи салыстырмалы талдау және тарихи жүйелілік әдістері пайдаланылды.

– Батыста саяси шешімдер қабылдау тетігінің, геосаяси және стратегиялық тәсілдердің жұмысын мұқият талдау Талдамалық құрылымдар жүйесін және олардың геостратегиялық және сыртқы саяси дискурс шеңберінде, оның ішінде Орталық Азияның қауіпсіздігі мен геосаяси жағдайына әсер ететін салаларда жұмыс істеуін неғұрлым мұқият зерделеу қажеттігіне алып келеді.

– Американ авторларын қызықтыратын негізгі тақырыптар:

– аймақта жаңа тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы;

– мемлекеттілікті құру;

– олардың халықаралық жағдайы, геосаяси жағдайы, Ресеймен және өзара қарым-қатынасы;

– аймақтағы жетекші державалардың саясаты;

– исламның ықпалы, қауіпсіздік мәселелері және т.б., яғни шетелдік сарапшылар посткеңестік Орталық Азияның саяси және әлеуметтік-экономикалық өмірінің барлық аспектілеріне қызығушылық танытады.

– Орталық Азия туралы әдебиеттермен еркін танысудың өзінде Қазақстан Батыс саясаттануының зерттеу нысаны ретінде барлық Орталық Азия мемлекеттерінің арасында сөзсіз көшбасшы болып табылатыны анық. Бұл шетелде жарияланған ел туралы әдебиеттің сандық параметрлеріне де, оның даму дәрежесіне де қатысты.

– Мақалада ұсынылған саясаттану әдебиеті біз үшін ең алдымен дәстүрлі қоғамдағы өзгерістерді, демографиялық және мәдени-өркениеттік трансформацияны, ислам мәселелерін, яғни дәстүрлі шығыстануға қатысты тақырыптар тұрғысынан қызығушылық тудырады.

Нәтижелер және талқылау

АҚШ-та Орталық Азиялық зерттеулер, Еуропадан айырмашылығы, әрқашан орыс тілімен тығыз байланысты болды. Американдық Русистиканың негізін қалаушы АҚШ-тың алтыншы президенті Джон Квинси Адамс деп санауға болады, ол 1809-1814 жылдары Америка Құрама Штаттарының Ресей Империясындағы алғашқы

елшісі болған, сотта ресми түрде қабылданған және Александр I-мен достық қарым-қатынасты сақтаған.

Алайда, Ресейді жүйелі зерттеу бір жарым ғасырдан кейін кәсіби русист Джордж Кеннан басталды. 1946 жылы 22 ақпанда АҚШ-тың Мәскеудегі елшісінің орынбасары Кеннан Вашингтонға № 501 жеделхат жіберді. Онда дипломат КСРО-ның халықаралық аренадағы іс-қимылдарының логикасын сипаттады, сондай-ақ АҚШ-тың әлемдегі кеңестік ықпалмен күресу үшін қолданатын стратегиясының негіздерін сипаттады («ұзын телеграмма» деп аталады).

1946 жылы Колумбия университетінің жанында Рокфеллер отбасының ақшасына орыс институты құрылды, ол Варшава пактісі елдерін зерттеудің алғашқы орталығы болды (1982 жылдан бастап Уильям Гарриманның құрметіне аталған). 1948 жылы Гарвардта орыс зерттеу орталығы (қазір Дэвис орталығы) пайда болды; ақшаны Carnegie Corporation берді. 1940-1950 жылдары американдық университеттерде кеңес беру орталықтарының қуатты желісі құрылды (ең күшті 17-нің кейбіреулері Канзас немесе Огайо сияқты шалғай жерлерде болған). Жыл сайын университеттер жүздеген бакалаврлар, ондаған магистрлер мен кеңесология докторларын шығарады. АҚШ-та белсенді түрде үйретті орыс, жыл сайын алаңға шығып, жүздеген ғылыми мақалалар мен ондаған кітаптар бар.

1950 жылдардағы Орта Азия туралы кеңестік жұмыстардың қатарына Чарльз Хостлердің «Түркизм және Кеңестер: Әлем Түркілері және олардың саяси мақсаттары» кітабын жатқызуға болады. Оның авторы, АҚШ Әскери-әуе күштерінің полковнигі, Таяу Шығыста ұзақ уақыт қызмет еткен және Түркияның тарихымен, мәдениетімен және тілімен жақсы таныс, 1955 жылы Джорджтаун университетінде саяси түркология туралы диссертацияны қорғау үшін әскери мансабын тоқтатты. Екі жылдан кейін ол монографиялық зерттеу түрінде жарық көрді (Хостлер, 1957). Ғылыми және саяси көзқарастарының қалыптасуында Ч. Хостлерге пантюркизм қатты әсер етті, атап айтқанда З.Н. Зейне және Н. Фариса (Бейрут университеті), К.К. Кей (Вашингтон университеті), Э.З. Карала (Анкара университеті), С. Поссолини (Джорджтаун университеті) пікірлері. Ч. Хостлер кітабының негізгі міндеті тарихи перспективада пантюркистік идеялардың дамуын көрсету және олардың түркі әлеміндегі ішкі және сыртқы саяси жағдайға әсерін көрсету болды. Соны-

мен бірге Хостлер түркілердің өзара жасанды оқшаулануды жеңу және өзін геосаяси шындық ретінде сезіну үшін ортақ саяси мақсаттары болуы мүмкін және болуы керек екенін мойындады. Хостлер өз кітабының бірінші бөлігінде Орталық Азия мен Шығыс Түркістан тарихына назар аударды, алайда зерттеудің көп бөлігі пантюркизм мен пантурианизм дәуіріне арналған, өйткені XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында Хостлер түріктердің бірігуін өте алыс перспектива ретінде қарастырды. Оның ойынша, бірінші кезектегі міндет ретінде КСРО мен Қытай түріктерінің алдында ұлттық өзін-өзі билеу үшін күрес жүргізу қажеттігі тұрды. Осылайша, Ч. Хостлердің кітабы, өзінің тарихизміне қарамастан, пантюркизм тарихын зерттеу тұрғысынан қызығушылық тудыратын кеңестік орта ғылымның тағы бір өнімі болды.

Соғыстан кейінгі онжылдықтарда АҚШ-та пайда бола бастаған Орталық Азия туралы кең әдебиеттердің ішінде Батыста кеңестік Орта Азиялық зерттеулерге қатты әсер еткен Стетсон университетінің профессоры Серж Зенковскийдің «Ресейдегі Пантюркизм және ислам» кітабын бөлек атау керек. Кеңес түріктерінің тарихы мен мәдениетін жақсы білетін Автор, оның отбасы өзінің балалық шағында дос болған Ресейден келген екі татар ұлдарының, босқындардың баспанасына түскен кезде түріктерге деген қызығушылығын оятты. Өзінің кітабында Зенковский XIX ғасырдың аяғынан бастап Ресейдің түркі халықтарының тарихы мен революциядан кейінгі Орталық Азияны зерттеуге дейінгі ұлт-мемлекеттер құруға талпыныс туралы баяндайды. Кітаптың негізгі идеясы-осы онжылдықтарда түркі ұлтшылдығының өсуі және оның модификациясы – пантюркизм. Автор революцияға дейінгі түріктер арасындағы ұлтшылдық қозғалыстардың толық спектрін ұсынады және қазақтардың, татарлардың, өзбектердің және әзірбайжандардың ұлттық қозғалыстарындағы айырмашылықтарды, сондай-ақ осы халықтардың орыс революциялық қозғалысындағы рөлін және 1917-1920 жылдардағы оқиғаларды көрсетеді. Зенковскийдің жұмысы А. Беннигсен мен С. Уимбуштың сол проблемаға – мұсылман ұлттық коммунизм деп аталатын қалыптасуына арналған еңбектерінің пайда болуын болжаған жоқ. Кітаптың алтыншы тарауында Зенковский Ресейге қосылудан бастап, даладағы исламның рөлі, орыс зиялыларының қазақ ағартушыларының пайда болуына әсері, Қазақ ұлттық зиялыларының

қалыптасуы, қазақтардың 1905 жылғы революцияға қатысуы, Қазақстанның орыс отарлауы сияқты проблемаларға тоқтала отырып, қазақ тарихына шолу жасайды (Зенковский, 1960).

Түркі халықтары КСРО халқының жалпы санының он пайызын құрайды. Олар кем дегенде төрт одақтас республикалардың көпшілігін және бірнеше басқа азшылықтарды құрайды. Олар ондаған тілдік және этникалық кіші топтарға бөлінгенімен, олар ортақ дінді бөліседі және соңғы уақытқа дейін олардың зиялылары түріктер деген ортақ идеямен бөлісті. Өкінішке қарай, батыс ғалымдары өзбектерге, түріктерге, татарларға, башқұрттарға және Кеңес Одағының басқа түркі және мұсылман халықтарына және оның алдындағы Ресей империясына жеткілікті көңіл бөлмеді.

Зенковскийдің зерттеуінің негізгі бөлігі XX ғасырдың бірінші ширегіне арналған, бірақ автор өзінің күрделі тарихын толық түсіну үшін жеткілікті ақпарат береді. Бірнеше халықтардың тарихын жазу, олардың бір – бірімен, сондай-ақ Ресеймен қарым-қатынасын бақылау, қазіргі еуропалық ұлтшылдық пен социализмнің артта қалған, индустрияға дейінгі қоғамдарға әсерін өлшеу оңай емес. Осылайша, Еділ татарлары мен әзірбайжандардың мәдени және аумақтық автономияның бәсекелес идеяларына қатысты айырмашылықтарын түсіндіру үшін осы халықтардың мәдени деңгейін, діни сезімдері мен саяси дәстүрлерін, сондай-ақ олардың географиялық орналасуы мен ұзақтығы мен қарқындылығын үнемі ескеру қажет. Профессор Зенковский бұл тапсырманы сәтті орындады.

1954 жылы «Славян және Шығыс Еуропалық шолу» журналында Зенковскийдің «Кеңестік Орта Азиядағы идеологиялық көзқарас» мақаласы жарық көрді.

Мақалада Кеңес өкіметінің Орталық Азиядағы мәдени қызметтің кейбір аспектілеріне наразылығы 1945 жылдан бастап, осы саладағы мәселелермен айналысатын тарихшылардың еңбектері сынның басты нысаны болған кезде байқалды делінген. Автор мысал ретінде 1943 жылы Қазақ Ғылым Академиясының Тарих, археология және этнология институты Қазақстанның «Қазақ КСР тарихы» атты жартылай ресми тарихын жариялағанын келтіреді. Автордың Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік мәселелеріне немқұрайлы қарамағаны үшін өкінген бұл кітапқа өткір рецензия «Большевикте» 1945 жылы наурызда пайда болды. Автор: «1837-47 жылдары орыстардың Орталық Азияға

енуіне қарсы шыққан және кейіннен қазақ халқының ең танымал батырларының біріне айналған Кенесары ханның авторлық даңқы да сынға ұшырады. Тарих ғылымы кеңестік ойдың дамуы үшін өте маңызды болғандықтан, большевиктің сигналы ресми әрекеттерден кейін пайда болды» – деп жазады.

Зенковский коммунистік жетекшілер Бекмаханов және сол сияқты кітаптардағы қауіпкерді, сондай-ақ ұзақ талқылауға байланысты қауіпті жақсы білетінін жазады. Бірақ, оның ойынша, сол кезде (1947) ресми идеологтар мұндай жазуға толық тыйым салуға немесе үнемі өсіп келе жатқан пікірталасты тоқтатуға психологиялық тұрғыдан дайын емес еді. Серж Зенковский: «Олар әлі күнге дейін өздерінің догмалары мен аз зұлымдықтың дәстүрлі отаршылдыққа қарсы теориясына қайран қалды. Олардың Орталық Азияның «отаршылдыққа қарсы» тарихының авторларына тағылған айыптары Үстірт болды және берік теориялық негізге ие болмады, ал олардың сын-ескертпелері ұсақ бөлшектерге назар аударды. Жаңа негізделген «марксистік» түсініктеме бере алмай, ескі теорияны қабылдамай, олар жалтарушыларды бірден айыптай алмады. Олар бұл жазушылардың идеологиялық ұстанымы өздеріне қарағанда анағұрлым негізделген деп санайды» – деп жазады (Зенковский, 1954:426).

Автор Орталық Азиядағы әлеуметтік және ұлттық қатынастардың белгілі бір бірегей аспектілері қазақстандық девиационизмді ұстанушылардың қарым-қатынасына және Бекмаханов кітабының жергілікті зиялы қауым үшін тартымдылығына сөзсіз әсер етті деп санайды. Автор, Кеңес Одағында байырғы тұрғындар Қазақстан мен көрші республикалардағыдай ескі рулық және тайпалық қатынастарға соншалықты консервативті ойлай алмады деп санайды.

Зеньковский: «Қазақстан Коммунистік партиясының бесінші съезінде бір қазақстандық шенеунік партиялық шенеуніктерді жалдау бұрынғысынша тайпалық қатынастарға сәйкес жиі жүзеге асырылатынын және кандидаттың кландық қатыстылығына байланысты екенін ашық мойындады. Жергілікті консерватизм және халықтың ескі өмір салтына деген сүйіспеншілігі оның әйелдердің толық босатылуына мүмкіндік бергісі келмейтіндігімен көрінеді. Өзбектер мен қазақтар, түрікмендер мен қырғыздар әлі күнге дейін қыздарын мектепке, ал әйелдерін зауыттарға және үй шаруашылығымен байланысты емес басқа да қызмет түрлеріне жіберуге жиі

қарсы. Бұл сипаттамалар өткенді құрметтеуді көрсететін тарихи жалтарудың өсуіне ықпал етті» – деп жазады (Зенковский, 1954:427).

1955 жылы Серж А. Зеньковскийдің «Революцияға дейінгі Орталық Азиядағы Культуркамф» мақаласы «Американдық славян және шығыс Еуропалық шолу» журналында жарияланды.

Автордың пайымдауынша, мың жыл бұрын әлемге ортағасырлық ой шеберлері Әл-Фараби мен Ибн Сина (Авиценна), әл-Бируни және әл-Хорезми сияқты көрнекті ғалымдар, сондай-ақ Рудаки мен Фирдоуси ақындары берген бұл аймақтың мәдени құлдырауы XVI ғасырдың басында, Қиыр шығыстағы теңіз жолының ашылуы Қытаймен және Үндістанмен континенталды саудадағы Орталық Азия оазистерінің монополиялық жағдайына нұқсан келтіріп, олардың әл-ауқатының күрт төмендеуіне әкелді. Оның пікірінше, Шыңғыс хан құрған Еуразиялық империяның түпкілікті құлдырауы Қытай мен Таяу Шығыстың сауда қатынастарын одан әрі бұзды.

Мақалада ол Персиядағы шииттердің жеңісі Бұхара мен Самарқандтың сунниттерін мұсылман Жерорта әлемімен әдеттегі зияткерлік байланысынан айырғанын айтады. Географиялық тұрғыдан алыстап кеткен Орталық Азияның үнемі өсіп келе жатқан оқшаулануы елдің рухани тоқырауына әкелді.

Мақалада Серж Зенковский Орталық Азияда Ресей этникалық біртекті мемлекетке немесе мемлекеттер жүйесіне емес, ең күрделі ұлттық құрамның феодалдық князьдіктері мен тайпалық аумақтарының таралуына тап болғанын жазады.

Автордың айтуынша, Кеңес Одағында қазіргі уақытта ислам тұтылу үстінде, ал Орталық Азиядағы ислам тарихының көп ғасырлық дәуірі Ресей монархиясының құлдырауымен аяқталды (Зенковский, 1955:17).

1968 жылы «Ресей шолуы» журналында автордың «Қазіргі Ресейдегі Ислам» атты мақаласы жарық көрді.

Автор Сталиннің Кеңес Одағы мұсылмандарына деген жеккөрушілігі ерекше болған деп ойлайды. Ол мұны ғасырлар бойы кавказдық мұсылмандар шабуылына ұшыраған Грузияның бір бөлігінде туып-өскенімен түсіндіреді; бірақ оның ислам халықтарын ұнатпауы, сондай-ақ оның лаңкестік әдістері олардың мәдени бірегейлікке деген ұмтылысын бұза алмағандығын айтады. Ол Сталиннің Кеңес Одағының әртүрлі халықтарының

ұлттық ерекшеліктерін жоюға тырысқанымен, коммунистік мемлекеттің барлық ұлттық белгілерінен айырылған, біртекті элементтерін біртұтас мемлекетке біріктіру мақсатына жете алмады деген қорытындыға келеді. Бұл әсіресе Орталық Азия мұсылмандарына қатысты болды. Зенковский ислам дәстүрін ұстанатын адамдар мен Еуропалық Ресейден келген және мүлде басқа өркениетке жататын кейінгі қоныс аударушылардың арасындағы тым үлкен тілдік, мәдени және әлеуметтік айырмашылық туралы жазады. Оның айтуынша, күнделікті мінезқұлық үлгісі, әйелдерге деген көзқарас, діни наным-сенімдер мен өмір сүру, ежелгі әдеби және сәулет мұралары кеңестік халықтың осы екі таңқаларлық біркелкі топтарын оңай біріктіруге мүмкіндік бермей, тым үйлеспейді.

Автор мың жылға жуық уақыт бойы олар ислам араб-парсы мәдениетіне үздіксіз әсер еткенін, оның әсері соншалықты күшті болғанын, тіпті осы ғасырдың басында олар әлі де Құранды оқып, дұғаларын түркі емес, Иран грамматикасы арқылы үйренген араб тілінде оқығанын жазады. Дегенмен, бұл ұзақ уақыт әсер етуі, ол қалдырды, өте елеулі іздері тіліндегі, мәдениеті мен менталитетінде түріктердің Орталық Азия емес, жасады олардың бірде-парсы, бірде арабтардың. Орыс мәдениеті мен кеңестік әлеуметтік жүйемен танысу үлкен әсер етуі екіталай. Ол Орталық Азия тілдерінде көптеген орыс сөздерін табуға болатындығын, бірақ олар революцияға дейінгі түркі тілдерімен бірдей екенін айтады.

Зенковскийдің айтуынша, соңғы онжылдықтарда Орталық Азия ұлттары бірнеше ғасырлар бойы тоқыраудан кейін өзінің өміршеңдігі мен мәдени қалпына келу қабілетін дәлелдеді. Егер 1917 жылы университеттік білімі бар бірде-бір өзбек болмаса, қазір ондаған мың өзбек дәрігерлері, экономистері, инженерлері мен ғалымдары бар. Оның пікірінше, ежелден Еуразиялық алқаптарды сипаттаған мал шаруашылығы мен көшпелі өркениет көп ұзамай анахронизмге айналды және ауыл шаруашылығы Қазақ және Қырғыз жайылымдарының тың жерлеріне енді. Автор: «Осы революциялық өзгерістерден қатты зардап шеккен қазақтарға мысал келтіреді және алғашқы бесжылдық жоспарлардың ішінде қазақ халқы күрт азайды. Көбінесе олар шопанның өмір салтынан бас тартуға және өнеркәсіптік жұмысшылар, отырықшы фермерлер, кеңсе қызметкерлері және мұғалімдер болуға мәжбүр болды. Қазіргі

уақытта қазақтар мен қырғыздардың аз ғана бөлігі мал мен қой өсіруді жалғастыруда» – деп жазады (Зенковский, 1968:345).

Колумбия университетінде кеңестік ұлттық мәселелерді зерттеу бағдарламаларын ұзақ уақыт басқарған Эвард Эллуорт Америка Құрама Штаттарындағы Орталық Азия туралы білімнің дамуына үлкен үлес қосты. Эллуорт өзбек тілі мен әдебиетінің маманы болған, сонымен бірге барлық негізгі түркі тілдеріндегі әдеби құжаттарды зерттеген. 1965 жылы бұл ғалым Нью-Йорк кітапханасының Орталық Азия құжаттар топтамасын деректанулық талдау нәтижелерін жариялайды және 1818 жылдан 1945 жылға дейін қазақ тіліндегі бірнеше жүз дереккөздерді ғылыми айналымға енгізеді (Эллуорт, 1965). 1967 жылы Эллуорт қазіргі Орта Азиялық ғылымның ең жақсы күштерін біріктіріп, өзінің редакциясымен «Орталық Азия: орыс билігінің ғасыры» концептуалды еңбегін шығарды, онда аймақтың ежелгі дәуірден 1960 жылдардың ортасына дейінгі бүкіл тарихы жазылған (Эллуорт, 1967). Э. Эллуорт, К. Менгес, Э. Каррер Д' Анкосс, М. Матли, Дж. Спектор және А. Спрага, аймақтың бүкіл тарихы, сонымен қатар аймақ халықтарының рухани және мәдени өміріндегі өзгерістер туралы жазады. 1989 ж. бұл ұжымдық еңбек «Орталық Азия: орыс билігінің 120 жылы», ал 1999 жылы «Орталық Азия: орыс үстемдігінің 130 жылы, тарихи очерк» ретінде толықтырылып, қайта басылып шығарылады. Эллуорт, сонымен қатар, аймаққа арналған кең библиографияның авторы ретінде де танымал (Эллуорт, 1975).

Бұл кітапта 1850-дан 1970 жылға дейінгі және патшалық Ресей мен КСРО-ның Иран, моңғол және түркі ұлттарына қатысты гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдарға қатысты шамамен 5200 мақала (негізінен орыс тілінде, бірақ кейбірін КСРО-ның орыс емес халықтарының тілдерінде) бес негізгі аймақтық бөлімшелерге бөлінді. Осы аймақтық немесе ұлттық бөлімдерде онға дейін пәндік категорияларды табуға болады: жалпы; сәулет, өнер, музыка; антропология, этнография; экономика; білім; география; тарих, археология; тіл, әдебиет; саясаттану, құқықтану және әлеуметтік ұйым. Толық жазбада автор, редактор немесе құрастырушы, жарияланған орны, баспагердің аты, жарияланған күні, беттері және библиография пайда болатын кітап немесе мақала туралы жарияланған даналардың саны туралы ақпарат бар. Библиографияның өзіне қатысты ақпарат

«мәтін» тілін, библиографиялық жазбалардың санын, жазбалардың негізгі тілдерін, жазбалармен қамтылған кезеңді және әр библиографияның бет нөмірлерін қамтиды.

«Кеңестік Орта Азиядағы ұлттық мәселе» Э. Эллуорт өңдеген кітап 1973 жылы жарыққа шығады. Орталық Азияға қатысты кеңестік ұлттық саясат әрқашан батыс ғалымдарының назарын аударды. Алайда, бұл қызығушылықтың көп бөлігі алыпсатарлық сипатқа ие болды, кейде бастапқы материалдарды түсіндіруде объективтіліктің болмауына байланысты және әрдайым далалық жұмыстың болмауына байланысты.

1971-72 жылдары Колумбия университетінде Кеңес ұлты мәселелері бойынша түлектер семинарына, сондай-ақ 1973 жылы сәуірде Нью-Йоркте өткен кеңес Орталық Азиядағы ұлттық мәселелер жөніндегі конференцияға қатысты зерттеулер мен пікірталастарға негізделген бұл кітап Колумбияның кеңестік ұлт мәселелері жөніндегі бағдарламасы аясында дайындалды. Кітапта этникалық топтар арасындағы ұлттық сана, білім беру және ассимиляция тенденциялары, аралас неке және т.б. сияқты бірқатар тақырыптарды талқылайтын әр түрлі авторлардың он бес эссесі бар. Редактордың алғы сөзінде айтылғандай, орталық тақырып – «Орталық Азиядағы ұлттық сәйкестіліктің немесе этникалық қатынастардың қазіргі маңызы». Профессор Э. Эллуорт, 1972 жылғы конференцияда ұсынылған тезистер және материалды бағалайтын және осы салаға қызығушылық танытқан ғалымдардың ғылыми мәселелеріне назар аударатын басқа мамандардың бірнеше пайдалы пікірлері кіреді. Тарауларға кең ескертпелер бар, осы тақырып бойынша ағылшын тіліндегі соңғы кітаптардың таңдаулы тізімі және автор туралы қысқаша жазбалар да кездеседі.

Бастапқы материалдар батыс тілдеріне, бірақ негізінен орыс және Орталық Азия тілдеріне сілтемелерді қамтиды және осы мақалалардың авторларына өз зерттеулерінде әртүрлі лингвистикалық білімдерін қолданғаны үшін алғыс айту керек. Мұндай материалдарды түсіндіруге қатысты келіспеушіліктер туындауы мүмкін, бірақ кітапта әдейі селективтілікпен немесе дереккөздің тілін түсінбеу арқылы түсіндіруге болатын кейбір жалпылау мен дәлсіздіктер бар.

Бір идея бүкіл кітаптан өтеді: ұлттық саясат нәтижесінде пайда болған ұлттық сана мен мақтанш Кеңес мемлекетінің мүдделеріне

қайшы келеді және Кеңес Үкіметі үшін қиыншылықтарға әкеледі. Егер біз Орталық Азиядағы ұлттық жағдайға объективті және практикалық зерттеу жүргізіміз келсе, онда, әрине, осы аймақта тұратын орыстар мен басқа ұлттардың болуы «бөтен адамдар» жеке тобы ретінде емес, тұтас ажырамас бөлігі ретінде қарастырылуы керек (Эллуорт, 1973).

1975 жылы Эллуорттың «Бүгінгі Орталық Азияда және басқа да кеңестік аймақтарда басылған баспа сөз» атты мақаласы «Канадалық славян құжаттары» журналында жарық көрді.

Эллуорт қазақ, тәжік және басқа да қауымдар өз республикаларында өсуді жалғастыруда және кететіндер негізінен үйде қалған жастардың жаңа ұрпақтарын алмастырудан гөрі көп деп жазады. Белорустар мен грузиндерді қоспағанда, КСРО-ның барлық ұлттары, соның ішінде ортаазиялық ұлттар 1970 жылға қарай өз аумағында 1959 жылға қарағанда олардың санының көп бөлігін шоғырландырды. Ол осы екі аймақтың (Орталық Азия мен кеңестік Батыс) арасындағы демографиялық теңсіздікті түсіндіреді, Бұл Орталық Азияда туудың жоғары деңгейі болды, бұл ұлттық бірліктердің ішінде де, одан тыс жерлерде де айтарлықтай өсуге ықпал етті.

Сонымен, Эллуорттың пікірінше, жекелеген кеңестік ұлттық топтардың әртүрлі тілдердегі жарияланымдарын жалғастыру немесе кеңейту нәтижесі ішкі топтық үйлесімділік процесін жеңілдету және тіпті жақсарту, сонымен қатар топтық сәйкестік пен бірлікті сақтау үшін шешуші болып табылатын ашық тануды үнемі қайталау болып табылады (Эллуорт, 1975:437).

Эллуорттың «Мәдени жаңғыру және жазушылардың рөлі» атты тағы бір мақаласы 1989 жылы «Ұлттар туралы құжаттар: ұлтшылдық және этникалық журналда» жарық көрді.

Автор 1922 жылы өзінің өмір сүруінің басында Кеңес Одағының көпұлтты болуы демократиялық плюрализмді дамыту үшін таңқаларлық зертхана болды деп санайды. Ел бұл мүмкіндікті ұлттық мәселеде ешқашан іске асырмағандықтан, автократия мұрасы коммунизм сәйкесшілдіктерімен қатар жүреді.

Мақалада әрқашан еркін ойлау үшін қуғын-сүргінге ұшырайтын кеңес зиялылары әдетте идеологиялық цензура мен басқа да саяси қысымдарды айналып өтіп, өздерін оң, бірақ жанама түрде білдіретіні жазылған. Осылайша, олар жеке басының рәміздерін жандандырады, әдебиет, ғылым немесе журналистика лексикасындағы екпіндерді өзгертеді және са-

яси талап қоюдың орнына өз ұлтының мәдени мұрасына таңдануды ынталандырады.

Автор, негізінен, КСРО-дағы ұлттар үшін демократияландыру идеясын көпшілікке насихаттайтын зиялылар мен саясаткерлер бұрын осындай талаптарды неғұрлым нәзік тілде айтқан адамдар болып шығады деп баса айтады. Эллуорт теориялары немесе жазбалары кейде 1960-1980 жылдар аралығында локализм мен ұлтшылдық үшін жағымсыз партиялық сын тудырған жазушылар қолайлы атаққа ие болатындығын айтады. Горбачевтің қауіпті жылдарындағы олардың батылдығы бақылаушыларды кеңестік кезеңдегі сенімді мінез-құлқына дайындауы керек. Енді олар өз халқын өзін-өзі анықтауға шақыру арқылы өзін-өзі білдіру құқығын одан әрі табанды түрде қолдайды [11; 64 б.].

1960 жылдары Орталық Азия мәселелері бойынша жарық көрген американдық ғалымдардың арасында тек тарихшылар мен саясаттанушылар ғана емес, сонымен қатар кеңестік тарихи мектептің дәстүрлерінде осы терминді түсінудегі тарихнамалар да болды. Әңгіме Лоуэлл Тиллеттің «Ұлы достық: кеңестік тарихшылар және орыс емес ұлттар» атты кітабы туралы болып отыр, онда кеңестік тарих ғылымының дамуы мен оның Орта Азия мен Қазақстан тарихына деген көзқарастары талданады. Бұл тұрғыда Тиллет аймақтың революцияға дейінгі тарихына, әсіресе Бекмаханов деп аталатын іспен байланысты. Автор қазақ ғалымының «феодалдық өткенді идеализациялаудан» бастап, даладағы «феодалдық-монархиялық қозғалыстарды» айыптауға дейінгі мәжбүрлі эволюциясын қадағалайды. Тиллеттің кітабы автордың канондық кеңестік Сталиндік тарихнаманы, республикалық ғалымдардың еңбектерін, сондай-ақ 1920-1950 жылдардағы кеңестік тарихи мектептің даму детальдарын тамаша білетіндігін көрсетеді (Тиллет, 1969).

1960-1980 жылдардағы американдық кеңес берудегі тағы бір көрнекті тұлға-Ресейдің аймақтық мәселелері кафедрасының Нью-Йорк колледжінің профессоры Майкл Рывкин, «Орта Азиядағы Ресей» (1963) және «Мәскеудегі мұсылмандарды шақыру» (1982) кітаптарының авторы. Екі іргелі жұмыс, сондай-ақ Рывкиннің көптеген мақалаларын кеңес берудің классикалық үлгілеріне жатқызуға болады. Бірақ кітаптарының алғашқы бөліктерінде Рывкин аймақтың революцияға дейінгі тарихын қарастырады, бұл оны шығыстануға тақырыптық түрде жақындатады. М. Рывкин өмірбаяны қызығушылық тудырады. Соғысқа дейінгі

Польшада еврей отбасында дүниеге келген соғыс қарсаңында Орта Азияға жер аударылып, балалық шағы мен жастығын Самарқанд пен Ташкентте өткізді. Болашақта ол әдемі орыс тілін және өзі жазған тақырыпты – Орта Азияның тарихы мен мәдениетін тірі қалдырды (Рывкин, 1963). Рывкин кітаптарының негізгі идеясы Ресей империясының, содан кейін Кеңес Одағының саясатының әсерінен Орта Азия қоғамында болған өзгерістерді бақылау, сондай-ақ Мәскеу үшін бұл өзгерістердің ықтимал салдарын болжау болды (Рывкин, 1982). 1975 жылы Рывкин «Канадалық славян құжаттары» журналында «Кеңес Орталық Азиядағы дін, қазіргі ұлтшылдық және саяси билік» атты мақала жазды.

Рывкин қазіргі ортаазиялық ұлтшылдық рухтың исламдық элементі дәстүрлі емес деп санайды. Мақалада Рамазан айының ұзақ оразасы, парыз бес уақыт намаз, діни қажылық, жұма демалысын қатаң сақтау, діни қайырымдылық әдет-ғұрыптары, көп әйел алу, бетперде кию, бөлек тұру сияқты кейбір діни әдет-ғұрыптарға назар аударылады және әйелдердің және басқалардың өмір салты жоғалып кеткендігі немесе сирек кездесетіндігі, мешіттер саны да күрт қысқарғандығы жазылды.

Сондай-ақ, автордың пікірінше, маңызды факторлар болып келесілер қалады: мұсылман қауымдастығына негізгі мүшелік; және қазіргі өмір жағдайында ерекше кедергілерсіз қолдануға болатын әдет-ғұрыптар. Олардың қатарына сүндеттеу, жергілікті костюмдер кию, тамақтану әдеті, қалыңдықтардың кері садақ ретінде дәстүрі (қалыңдық сатып алуға ескі әсер етпестен), үйін ұйымдастырудың дәстүрлі тәсілдер туралы жазылды. Бұл екі қауымдастық (Еуропалық және мұсылман) арасындағы әлеуметтік өзара әрекеттестіктің болмауы жағдайын ұшықтырады.

Рывкин Кеңес өкіметі мұсылман дәстүрлерін жоюдың сәтсіз әрекеттерінде дәстүрлі дәстүрлермен бәсекелесу үшін кеңестік сипаттағы «жаңа әдет-ғұрыптар мен рәсімдерді» ойлап табуға тырысады деп жазады. Ол: «Мұндай кәсіпорынның құндылығына күмәндануға болады. 1922 жылы қазіргі кеңестік исламның жетекші жақтаушысы, татар революционері Сұлтан Ғалиев мұсылмандардың көпшілігі дінге қарсы насихатты діни акт емес, саяси деп санайтынын ескертті. Демек, мұндай насихатты тек мұсылмандар белгілі бір артта қалған діни тәжірибелерге қарсы және ешқашан исламның

әлеуметтік-саяси мазмұнына қарсы жүргізуі керек. Қазіргі исламның ескі дәстүрлерімен байланысты емес, әлеуметтік-саяси мазмұны маңызды. 1921 жылы Жас Түрік түсіндіргендей: үш ислам бар – біреуі Құран, жалғыз шынайы; екіншісі-улемалар (ислам дінбасылары), заңды; және көпшіліктің бірі, ырымдардың бірі. Араб әлемінде немесе Орталық Азияда болсын, қазіргі мұсылман ұлтшылдығы бірінші көзге күш іздейді» – деп жазады (Рывкин, 1975:272).

Тілге келетін болсақ, автордың пікірінше, жекелеген республикалардың ұлттық тілдері мен орыс тілінің салыстырмалы ылғалдылығы арасындағы тепе-теңдік соңғысына қолайлы болып көрінеді. Орыс тілі-бұл кеңес авторларының көпшілігі атап өткендей, әртүрлі кеңестік ұлттар арасындағы қарым-қатынас тілі ғана емес, сонымен қатар бюрократиялық және әскери аппарат пен өнеркәсіпті басқару тілі. Бухгалтерлік есептен поездар кестесіне дейін, техникалық ерекшеліктерден үш данадағы көшірмелерге дейін орыс тілі пайдаланылады. Тіпті Ленин орыс емес тіл үйрену пайдалы (пайдалы) болады деп сенді.

Автор орыс тілін үйрену қазіргі ғылымның, технологияның және мәдени прогрестің көмегімен модернизация құралын алуға тең келеді деген қорытындыға келеді.

1970 жылғы халық санағын талдай отырып, Рывкин білімді мұсылмандар орыс тілін өздерін алға жылжытудың қажетті құралы ретінде үйренеді деген қорытындыға келді, бірақ лингвистикалық орыстандыру жүрмейді және жергілікті түркі тілдері нағыз жандануды бастан кешуде.

Болашақта Рывкин КСРО-ның славян халқы көптеген жылдар бойы өзгеріссіз қалуы мүмкін деп санайды, ал бүкіл КСРО-дағы мұсылмандардың жалпы саны 2000 жылға қарай 80-100 миллионға жетуі мүмкін дейді (Рывкин, 1975:273).

АҚШ-тағы Орталық Азия туралы ғылыми білімдерін байытқан шығыстанушы-эмигранттардың қатарына қазақ эпосы мен әдебиеті саласындағы тамаша маман Томас Виннерді атауға болады. Т. Виннер Прага университетінде славист және түрколог ретінде білім алып, Гарвард және Колумбия университеттерінде жалғастырды. 1950-1960 жылдары Т. Виннер Дархэмдегі Дьюк университетінде Орыс тілі мен әдебиеті профессоры қызметін атқарды. 1950 жылдардың басында. Виннер Еуропада жарияланады, атап айтқанда, оның Орта Азия Корольдік қоғамы Лондонда жариялаған «қазақ

батырлық эпосы» атты мақаласы кеңінен танымал. Бірақ оның басты еңбегі – «орыс Орта Азия қазақтарының ауызша шығармашылығы мен әдебиеті» АҚШ-та 1958 жылы жарық көрді.

Осы іргелі монографияда Виннер қазақтардың ауызша да, жазбаша да әдеби шығармашылығының дамуының егжей-тегжейлі көрінісін ұсынады. Бірақ оның кітабындағы басты орынды, сөзсіз, Виннер барлық кейінгі әдебиеттің дамуының негізін, ал эпикалық дәстүрде — Қазақ ұлттық психологиясының негізін көретін қазақ эпосы алады. Бұдан әрі Т. Виннердің жұмысынан Америка Құрама Штаттары мен жалпы батыстағы өңір мәдениеті мен Қазақстан тарихын бірде-бір зерттеуші өте алмады.

Алғы сөзде автордың айтуынша, американдық ғылыми қоғамдар Кеңесінің, Форд қорының және Дьюк университетінің зерттеу кеңесінің гранттарының қолдауымен жүргізілген зерттеуде алғаш рет ағылшын тіліне аударылған түпнұсқа қазақ мәтіндері ұсынылған, сондай-ақ материалдардың әлеуметтанулық түсіндірмесі берілген. Осы уақытқа дейін ғалымдарға тек ұмытылған Азия халқының фольклорының орысша аудармалары ұсынылды.

Қазақтар, ежелгі Тұран тайпасы, ерте феодальдық дәуірден бері жоғары дамыған ауызша әдебиетке ие болған. Ол XIX ғасырда Ресей билігі кезінде қатты дамыған және жазбаша түрде өсірілген және бұл процесс Кеңес Одағында жалғасуда. Қазіргі уақытта қазақтарда, әсіресе эпикалық поэзия саласында (мысалы, Жамбыл Жабаев) көптеген тамаша шығармалардан тұратын қазіргі заманғы әдебиет бар. Поэзиялық дәстүрлерге бай қазақ әдебиеті проза мен драмалық шығармаларға зәру.

Мұның бәрін автор анық және жан-жақты түрде ұсынады. Кітапта берілген ағылшын тіліндегі аудармалар оның құндылығын арттырады. Автор материалды керемет ұйымдастырғаны үшін, тарихи дамудың негізгі тенденцияларын және талқыланатын мәселелерге кең көзқараспен қарау қабілеті үшін мақтануы керек.

Кітап мынадай тараулардан тұрады: 1) «Қазақ мәдениетінің үлгісі»; 2) «Ерте фольклор»; 3) «Батырлық эпос»; 4) «19 ғасырдағы Фольклор»; 5) «Қазақ зиялылары мен жазба әдебиетінің өсуі»; 6) «Кеңестік Қазақстанның мәдени дамуы»; 7) «Қазақ Кеңестік ауызша поэзиясы»; 8) «Ерте кеңестік қазақ әдебиеті»; 9) «1932 жылдан кейінгі қазақ поэзиясы»; 10) «1932 жылдан кейінгі қазақ прозасы». Кітапты қазақ театры мен драматургиясы ту-

ралы қосымша, сондай-ақ көрсеткіш аяқтайды (Виннер, 1958).

Виннер «Славян және Шығыс Еуропалық шолу» журналында 1952 жылы жарық көрген «Кеңестік Орта Азияның түркі халықтарындағы әліпбиді реформалау мәселелері, 1920-41 жж.» мақаласының авторы ретінде де танымал.

Бұл мақалада 1920-41 жылдардағы кеңестік Орта Азияның түркі халықтарындағы әліпбиді реформалау мәселесі туралы айтылады. Автордың айтуынша, Орталық Азияның түркі халықтарының КСРО құрамына кірігуі көптеген күрделі проблемалармен байланысты, олардың соңғысы кең таралған сауатсыздықты жоюдың негізгі мақсатымен жаппай білім беру бағдарламасына бастама болған жоқ.

Автордың айтуынша, түркі тіліндегі білім беру бағдарламасы осы саладағы лингвистикалық реформаның күрделі мәселелерін шешпей мүмкін емес еді. Ол: «Орталық Азия халықтарының кейбіреулері тіпті жазбаға ие болған жоқ, ал жазба болған ұлттар орынсыз және күрделі Араб тоқымын қолданды. Бір дыбысты әлемдегі жағдайына сәйкес ұсынуға болатын формалардың алуан түрлілігімен және дауысты дыбыстарға таңбалардың болмауымен сипатталатын бұл хат тек түркі тілдеріне нашар бейімделмеген, әсіресе дауысты дыбыстардың үйлесімділік принципін сақтаған, бірақ үйрену қиын, сондықтан ол бұқаралық ақпарат құралы ретінде нашар үйлеседі» – деп санайды (Виннер, 1952:135).

Автордың айтуынша, 1924 жылы латын әліпбиін енгізу бірқатар проблемаларға тап болды, олар шешілмейтін болып көрінді, ал 1940 жылы Орталық Азияның барлық республикалары кириллицалық жүйеге негізделген алфавитті қабылдады, ол орыс жазуымен бірдей, түркі дыбыстарына бірқатар белгілерді қосудан басқа. Автор жаңа кириллицаға көшу туралы өте аз материалдар болғандықтан, өтпелі кезеңнің қаншалықты тегіс болғанын және жаңа ұлтшылдық сезімдердің пайда болғанын анықтау қиын деп жазады (Виннер, 1952:136).

1970 жылдары аймақтың тарихы, мәдениеті мен этнографиясы КСРО-дағы ұлттық қатынастар мен этникалық мәселелер бойынша әртүрлі жалпы басылымдарда жарық көрді. Олардың ішінде К.Симмонс-Симонолевич өңдеген «Кеңес Одағының славян емес халықтары» (Симмонс-Симонолевич, 1972), В. Вучинич өңдеген «Ресей мен Азия: Ресейдің Азия халықтарына әсері» сияқты жинақтарды атауға болады (Вучинич, 1972).

Симмонс-Симонолевичтің кітабы- 1968 жылы Кеңес Одағында жарық көрген С.А. Токарев өңдеген «Этнография негіздерінің» ішінара аудармасы. Шын мәнінде, аты айтып тұрғандай, славян халықтары туралы бөлім қабылданбады. Кітап К. Симмонс-Симонолевичтің нұсқаулық кіріспесінен және төрт тараудан тұрады. Алғашқы екеуін «КСРО-ның еуропалық бөлігінің славян емес халықтары» және «Кавказ халықтары» К. Козлова жазған. С.П. Поляковтың «Орталық Азия және Қазақстан халықтары» және Л. П. Лашуктың «Сібір халықтары» томның қалған бөлігін құрайды. Тараулар әр жалпы аймақтың халықтары туралы Стандартты және өте жалпы түрде айтады. Әр тарауда жалпы ақпарат, этникалық тарих, экономика және материалдық мәдениет, әлеуметтік ұйым, туыстық және дін, кеңестік этнографиялық әдебиетте дәстүрлі түрде жоқ тақырыптар сияқты тақырыптарды кеңінен қамту арқылы көп көңіл бөлінеді. IV тарауда «Сібір халықтарының социализмге дамуының капиталистік емес тәсілі» деп аталатын бөлім ерекше қызығушылық тудырады. Бұл жайында мәдениеттің бағытталған өзгеруі туралы кеңестік теориялық ұстаным туралы біраз түсінік алуға болады.

Вучинич 1953 жылы «Қазіргі тарих» журналында жарияланған «Кеңес Одағының мұсылмандары» мақаласының авторы ретінде де танымал.

Вучиничтің айтуынша, мөлшері мен маңыздылығына байланысты Кеңес Одағының мұсылман халықтары әкімшілік мақсатта Социалистік республикаларға, Автономиялық Социалистік республикаларға немесе автономиялық облыстарға бөлінді. Алайда, кішігірім этникалық топтардың көпшілігі арнайы әкімшілік анықтамасыз азшылық топтары болып қала береді. Сондай-ақ, ол барлық мұсылман территорияларын көптеген мұсылман емес адамдар мекендейді, олар кейбір жағдайларда бүкіл халықтың жартысынан көбін құрайды, ал аз ғана мұсылмандар Үкімет пен партияда ықпалды лауазымдарға қол жеткізді.

Автор Кеңес Одағының мұсылман республикаларының әрқайсысы – өзбек, әзірбайжан, қазақ, тәжік және Түрікмен КСР – нің көптеген институттары мен қоғамдары, соның ішінде ғылым академиясы бар, олар отандық тарих пен мәдениетті сақтаумен және танымал етумен айналысады.

Мақалада исламның әртүрлі аспектілері, мысалы, сопылық – мистицизмнің мұсылман формасы – оның басқа жерде анықталған муридизм

принципі және қасиетті соғыс тәжірибесі – газават сынға түседі. Автор: «Османлы сұлтандары муридизм идеологиясын Кавказ бен Орталық Азияны жаулап алу құралы ретінде қолданған деген болжам бар. Британдық империалистер бұл саясатты ХІХ ғасырда қолдаған деп болжайды. Бірінші және екінші дүниежүзілік соғыстар кезінде немістер пантуранизм мен панисламизмді әскери мақсатта қолданды» – деп жазады (Вучинич, 1953:7).

Марта Брилл Олкоттың «Қазақтар» кітабының арқасында КСРО қазақтары өздеріне лайықты назар аударды. Кітап сонымен қатар халық санының, тілдердің, ауыл шаруашылық және өнеркәсіптік өндірістің статистикалық көрсеткіштерінің көрсеткіші мен кестелерін, Жарияланымдар статистикасын және т.б. қамтиды, Қазақстанның әрбір облысы бойынша келтірілген халық санының статистикасы өте пайдалы болып табылады. Алайда, басқа осындай құнды кітаптың тәлімгерлігін арттыратын карталар жоқ (Олкотт, 1987).

Альберта университетінің қызметкері Маклиш Джон «Білім беру зерттеулерінің Альберт журналы» журналында «Кеңестік сауатсыздықты жеңу» атты мақала жазды, онда Коммунистік партия 1918 жылы: «жалпы білім (сауаттылық), мектепте және мектептен тыс жерде коммунистік үгіт-насихатпен тығыз байланысты болуы керек. Коммунизмнің ұлы идеяларымен байланысты болмайтын ғылым немесе мәдениеттің мұндай түрі жоқ» – деп жазады (Маклиш, 1972:307). Сондай – ақ, ол кеңес иерархиясының негізгі мүшесі Калинин бұл ұстанымды ашық айтты: «сауаттылықты оқытуда барлық жұмыс революциялық пролетариаттың саяси көзқарастарымен-басқаша марксизм-ленинизмнің революциялық теориясымен көрініс табуы керек» – деп санайды (Маклиш, 1972:319).

Автор осы іргелі нанымдарды басшылыққа ала отырып, жас режим сауатсыздық мәселесін шешуге шешім қабылдады деп санайды. Ресей Федерациясының тұрғындары арасындағы сауатсыздықты жою туралы 1919 жылғы Жарлықта: «8 жастан 50 жасқа дейінгі Кеңес Республикасының (Ресей Социалистік Федеративті Кеңес Республикасы немесе РСФСР) барлық сауатсыз азаматтары өздерінің ана тілінде немесе орыс тілінде оқып, жазуды үйренуі керек» – жазылғанын айтады (Маклиш, 1972:309).. Осыған ұқсас жарлықтар Орталық Азия ұлттық республикаларында жарияланды.

Марк Диккенс, Альберта университетінің профессоры, 1990 жылы «Орталық Азияны зерттеу» журналында жазылған «Орталық Азиядағы кеңестік тіл саясаты» атты мақаласында сауаттылық болашақ коммунистік утопияның кілті деген идеядан шабыт алған діни құлшыныспен большевиктер өздерінің сауатсыздықты жою крест жорығын бастады. Автор «Сауатты-бір сауатсыз адамға үйретіңіз!» деген ұранмен сауатты азаматтар осы ауқымды бастамаға көмек көрсету үшін жаппай жұмылдырылғанын көрсетті. Сондай-ақ, ол Бүкілресейлік сауатсыздықты жою жөніндегі төтенше комиссия сияқты комиссиялар құрылғанын және бұл мәселені шешу үшін конгрестер шақырылғанын және «Сауатсыздықты жою» қоғам деп аталатын ерікті қоғам ұйымдастырылғанын атап өтті.

Сондай-ақ, автордың мақаласында сауатсыздар үшін де, жартылай сауатсыздар үшін де сауаттылық орталықтары мен мектептер желісі құрылып, оқу кітапханалары құрылды, әртүрлі республикаларда жартылай сауатсыздар үшін арнайы газеттер мен журналдар жарық көргені жазылған. Марк Диккенс жеке жаттығулар алу үшін тұрақты сабақтарға қатыса алмағандарға жағдай жасалғанын жазады. Сонымен қатар, Диккенс Орта Азияда кейбір сауаттылық орталықтары мобильді болғанын айтады, өйткені олар киіз үйлерде орналасқан дейді (Диккенс, 1990:9).

Элизабет Бэкон, Корнелл университетінің Орталық Азия зерттеушілерінің бірі өзінің «Ресейдің қол астындағы Орталық Азия тұрғындары: мәдениетті зерттеу» атты кітабында мұсылмандық дінбасылар мен зиялы қауым, Кеңеске қарсы үгіт-насихатты басқарудың екі мүмкін көзі, қайта оқып, жазуды үйренуге тура келген жартылай сауатшылар мәртебесіне дейін төмендетілгенін жазады. Ол: «Кеңес мектептерінде және ересектерге арналған білім беру сыныптарында бастаған ұрпақтар үшін сауаттылыққа арналған тақта таза түрде алынып тасталды, жаңа жазуға дайын болды» – деп жазады (Бэкон, 1966:191).

Индиана Университетінің Орта Азия мәдениетін зерттеушілердің бірі Уильям Фиерман 2009 жылы «Еуропа мен Азияны зерттеу» журналында «Орталық Азиядағы сәйкестілік, символизм және тіл саясаты» атты мақала жазды.

Фиерман Орталық Азиядағы алфавиттің өзгеруі кеңестік саясаттың өзгеруіне негізделген, сәйкестендіруді көрсететін ең оңай анықталатын

элемент деп санайды. Ол былай деп жазады: «исламмен тығыз байланысты араб әліпбиі 1920 жылдардың аяғында Орталық Азияның барлық тілдері үшін латын әліпбиімен алмастырылды. Бұл «дүниежүзілік халықаралық» бірегейлікті бейнелейтін символды таңдауды білдіретін ең көрнекті (өте қысқа болса да) қадам болды. Шынында да, 1930 жылы Кеңес ағарту комиссары Анатолий Луначарский Лениннің өзі орыс тілі латын әріптеріне ауысатынын мойындағанын көрсетті; сол жылы Жаңа түркі алфавитінің Бүкілодақтық Комитетінің пленумы латын тілін «Қазан алфавиті» деп жариялады. Алайда, он жылдан кейін латын әліпбиі кириллицамен алмастырылды. Орталық Азия тілдерінің жазуын орыс тіліне жақындатқан бұл соңғы өзгеріс оларды Батыс Еуропа тілдерінен бөліп алды».

Автордың пайымдауынша, кириллицаға көшу бұрынғы мағынасында «халықаралық» ауысуды жүзеге асырумен қатар, түркі сәйкестігінен кетуді де білдіреді және оның себептерінің бірі 1920 жылдары араб тілінен латынға өткен Орталық Азия түркі тілдерін түрік тілдерінен бөліп алу болып табылады. Сонымен қатар, автордың пікірінше, Орталық Азияның түркі тілдері үшін қолданылған латын әліпбиінің салыстырмалы түрде біркелкі нұсқасынан айырмашылығы, олар қабылдаған кирилл алфавиттері келісілмеген (Фиерман, 2009).

2017 жылы Эрен Тасардың «Кеңестер мен мұсылмандар» кітабы жарық көрді. «Кеңестер мен мұсылмандар» кітабында Эрен Тасар аса ірі советтік мүфтияттың, Орталық Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының (САДУМ) қызықты тарихын, оның діни культтер істері жөніндегі КСРО кеңесімен ынтымақтастығына баса назар аударумен таныстырады. 1943 жылы Сталин дінді қоғамдық саладан шығару саясатынан бас тартқан кезде құрылған САДУМ Орталық Азиядағы мұсылмандық діни өмірді реттеп, қазір «ресми түрде» қайта ашуға рұқсат етілген бірнеше мешіттерді, яғни мемлекеттің нақты мақұлдауымен және тіркеуімен қадағалауы керек еді. Бұл кітаптың басты жетістіктерінің бірі – САДУМНЫҢ мемлекеттің серіктесі ретіндегі түсінігімізді, ал КСРО-ның Діни істер жөніндегі кеңесі-оның меценаты және делдалын нығайтады. Тасар кітабы Александр Беннигсеннің пікіріне қарсы күшті дәлел болып табылады, ол Орталық Азияның «параллель исламын» КСРО-ға ықтимал қауіп ретінде қарастырды (Тасар, 2017).

2013 жылы Майкл Роуланд, Гүлнар Әбікеева және Биргит Боймерстің «Орталық Азиядағы Кино: мәдениет тарихын қайта жазу» атты бірлескен кітабы жарыққа шықты. Майкл Руланд – Ресей, Орталық Азия және Ауғанстан тарихшысы. Ол Орталық Азияның киносы, мәдениеті және ұлттық болмысы туралы кеңінен жарияланды. 2003 жылдан бастап Джорджтаун, Майами және Стэнфорд университеттерінде Ресей, Орталық-Еуразиялық және жаһандық Тарих бойынша курстар оқиды. Қазіргі уақытта ол АҚШ Әскери-әуе күштерінің тарихшысы. Гүлнар Әбікеева – қазақстандық киносыншы және зерттеуші, Қазақстан және Орталық Азия тарихы бойынша бірнеше кітаптың авторы. Биргит Бомерс-Уэльс, Аберистуит университетінің кинотану профессоры. Ол «Кино мәдениеті» журналы мен «Орыс және кеңестік кино саласындағы зерттеулер» журналының редакторы.

Орталық Азиядағы кинематографтың тарихы 1897 жылы Ташкенттегі фильмдердің алғашқы көрсетілімінен бастау алады. Бұл кітапта Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан және Өзбекстан республикаларындағы «ұлттық» киноның эволюциясын қамти отырып, 19 ғасырдың аяғынан бастап қазіргі уақытқа дейінгі аймақтық кинематографтың тарихи дамуы баяндалады. Бұл жағдайда «Ұлттық» белгілі себептермен аймақтың бес титулдық ұлттарымен (қазақтар, қырғыздар, тәжіктер, түрікмендер, өзбектер) шектеледі, өйткені Кеңес дәуіріндегі киностудиялар кеңестік ұлттық саясаттың, насихаттың және орталықтандырылған мемлекеттік бақылаудың негізгі құрамдас бөлігі бола отырып, республикалардың әрқайсысында құрылды. Осы бес кинотеатрға баса назар аударудың мағынасы бар, дегенмен ол оқырмандарды Орталық Азиядағы көптеген басқа этникалық емес ұлттардың (ұйғырлар, татарлар, дүнгендер және т.б.) кез-келгеніне қатысты мәдени тақырыптар мен әңгімелерді кинематографиялық түрде көрсетудің қызықты мүмкіндігі туралы ойландыруы мүмкін. Бұл өңделген том аймақтағы кинематографтың тарихи дамуы туралы, сонымен қатар титулдық ұлт пен кинодағы мәдени өкілдіктің өндірісіндегі қазіргі өзгерістер туралы кең түсінік береді.

Майкл Роуланд жазған кітапта Орталық Азиядағы кинематографтың дамуын жалпы сипаттайтын жан-жақты тарихи баяндау көптеген жекелеген фильмдердің қызықты сипаттама-сымен қиылысады. Сонымен қатар, сарапшылар жазған кітаптың 16 тарауының әрқайсысы

тарихи әңгімеге қалай сәйкес келетінін және оны қалай дамытатынын сипаттайды. Кіріспе тараудан кейін кітаптың мазмұны негізінен хронологиялық үш бөлімге бөлінеді. Олардың біріншісі («кинематографиялық бесікте») бірінші кезекте Орталық Азияда кинематографтың пайда болуына арналған. Үш тарау ұлттық кинематографтың маңызды бастаушысы ретінде кеңестік «Востоккино» киноинициативасының рөліне, Өзбек ССР-інде алғашқы он жыл немесе одан да көп (1924-1937) киноның көмегімен ұлттың құрылуына және алғашқы «нағыз» қазақ фильмінің аналитикалық анықтамасына дәйекті түрде арналды. Кітаптың екінші бөлімі («Орталық Азияның кеңестік республикаларындағы Кино») 1960-шы және посткеңестік кезеңдегі аймақтық фильмдердегі Ұлы Отан соғысы (Екінші дүниежүзілік соғыс) репрезентациясының ауысуына, Түркіменстандағы кинематография мен киноөндірістің даму кезеңдерін талқылауға, түрікмен режиссері Болат Мансұровтың «Конкурс» (1963) фильмін Орталық Азия киносындағы орталық, жаңашыл жұмыс ретінде талдауға, сондай-ақ кейінгі кеңестік кезеңдегі Тәжікстандағы «ұлттық» киноның пайда болуын қарастыруға арналған тарауларды қамтиды. Кітаптың екінші бөлімі қырғыз кинематографының қысқаша және мұқият толтырылған тарихын, қырғыз режиссері Толомуш Океевтің «біздің балалық шағымның аспаны» (1966) фильмін табиғат пен қоғам қақтығысының және кеңес дәуірінің мәдени репрезентациясының кең тақырыптарына байланысты қайта қарастыруды, сондай-ақ Орталық Азия киносына кеңестік және әлемдік назар аударған қазақ режиссері Рашид Нұғмановтың үш негізгі жұмысын талдауды ұсынады (Роуланд, Абикеева, Боймерс, 2017).

Петер Роллберг-славян тілдері, кинотану және халықаралық қатынастар профессоры, Джордж Вашингтон университетінің Эллиотт халықаралық қатынастар мектебінің факультет істері және зерттеу бастамалары жөніндегі деканның орынбасары. Оның «Советтік Қазақстан киносы 1925-1991: күрделі мұра» атты кітабын Lexington Books баспасы 2021 жылдың ақпан айында жариялады.

Бұл монографияда қазақ киносының кеңестік мәдени құрылыс жобасы ретінде пайда болуынан бастап, толыққанды ұлттық кинематограф ретінде өркендеуіне дейінгі және артхаус феномені ретінде кейінгі қайта ойластыру тарихы баяндалады. Авторлық талдау Шәкен Айманов, Абдулла Қарсақбаев, Сұлтан—Ахмед Ходжиков, Мәжит Бегалинді әлеуметтік-саяси және мәдени контекстке енгізеді (Роллберг, 2021).

Қорытынды

Шынайы шындыққа негізделген ұлттың толыққанды тарихын құруға қойылатын басты талап қазақ халқының өткен кезеңдеріне байланысты осы уақытқа дейін ғылыми байланысқа еңбеген барлық шетелдік, отандық деректерді пайдалану болып табылады.

Шетелдік байырғы жоғары оқу орындарының, ғылыми-зерттеу орталықтарының, Тарихи музейлердің архивтік деректерімен, құжаттарымен жұмыс істеудің маңызы зор.

Қорытындылай келе, XX ғасырдың екінші жартысы-XXI ғасырдың басындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихы өзінің тарихи құндылықтарымен американдық зерттеушілердің қазақтар мен олардың ата-бабаларының шығу тегі, дәстүрлері мен нанымдары туралы баяндайтын ғылыми еңбектерінен ерекшеленеді.

Әдебиеттер

- Бэкон Э. Э. Ресейдің қол астындағы Орталық Азия тұрғындары: мәдениетті зерттеу, Итака: Корнелл университетінің баспасы, 1966. – 273 б.
- Виннер Т. Кеңестік Орталық Азияның түркі халықтары арасындағы алфавиттік реформа мәселелері // Славян және шығыс еуропалық шолу – 1952, № 76 – 133-147б.
- Виннер Т. Орыс Орта Азия қазақтарының ауызша өнері мен әдебиеті, Дарем (Солтүстік Каролина): Дьюк Университетінің Баспасы, 1958. — 269 б.
- Вучинич В. С. Кеңес одағының мұсылмандары // Ағымдағы тарих – 1953, № 137 – 6-12 б.
- Вучинич В. С. Ресей мен Азия. Ресейдің Азия халықтарына әсері туралы очерктер, Стэнфорд: Гувер Институтының Баспасы, 1972. – 521 б.
- Диккенс М. Орталық Азиядағы кеңестік тіл саясаты // Орталық Азияны зерттеу – 1990, № 4 – 1-23 б.
- Зенковский С.А. Кеңестік Орталық Азиядағы идеологиялық ауытқу // Славян және Шығыс Еуропалық шолу. – 1954, № 79 – 424-437 б.

- Зенковский С.А. Қазіргі Ресейдегі Ислам // Орыс шолуы – 1968, № 3 – 344-350 б.
- Зенковский С.А. Революцияға дейінгі Орталық Азиядағы Культуркампаф // Американдық славян және шығыс еуропалық шолу – 1955, № 1 – 15-41 б.
- Зенковский С.А. Ресейдегі Пантюркизм және ислам, Кембридж (Массачусетс): Гарвард университетінің баспасы, 1960. — 348 б.
- Маклиш Д. Кеңестік сауатсыздықты жеңу // Альберта білім беруді зерттеу журналы – 1972, № 4 – 307-326 б.
- Олкотт М. Б. Қазақтар, Гувер институтының баспасы, Стэнфорд университеті, 1987. – 341 б.
- Роллберг П. (2021) Кеңестік Қазақстан киносы 1925-1991: қиын мұра, -Лексингтон Букс, 2021.- 467 б.
- Роуланд М., Абиkeyева Г., Боймерс Б. Орталық Азиядағы Кино: мәдени оқиғаларды қайта жазу, Лондон, И. Б. Таурис, 2017. – 297 б.
- Рывкин М. Кеңес Орталық Азиядағы дін, қазіргі ұлтшылдық және саяси билік // Канадалық славян құжаттары – 1975, № 2-3 – 271-285 Б.
- Рывкин М. Мәскеудің мұсылмандық шақыруы: Кеңестік Орталық Азия, Нью-Йорк, Лондон: Кольер, 1982. — 186 б.
- Рывкин М. Ресей Орталық Азияда, Нью-Йорк, Лондон: Макмиллан, 1963. – 191 б.
- Симмонс-Симонолевич К. Кеңес Одағының славян емес халықтары, Мидвилл, Мейплвуд Пресс, 1972. – 170 б.
- Тасар Е. Кеңестер және мұсылмандар. Орталық Азиядағы исламды институционализациялау, Нью-Йорк: Оксфорд университетінің баспасы, 2017. – 416 б.
- Тиллет Л. Ұлы Достық. Кеңестік тарихшылар орыс емес ұлттар туралы, Чапелл Хилл: Солтүстік Каролина Университетінің Баспасы, 1969. — 468 б.
- Фиерман В. Орталық Азиядағы бірегейлік, символизм және тіл саясаты // Еуропа мен Азияны зерттеу – 2009, № 7 – 1207-1228 б.
- Хостлер Ч. Түркизм және Кеңестер. Бүкіл әлемдегі түріктер және олардың саяси мақсаттары, Лондон: Аллен мен Анвин, 1957. — 244 б.
- Эллуорт Э. Бүгінгі таңда Орталық Азияда және Кеңес Одағының басқа аймақтарында басылған баспасөз // Канадалық славян құжаттары – 1975, № 2-3 – 436-462 б.
- Эллуорт Э. Кеңестік Азия. Библиография ғасыры, Нью-Йорк, Лондон: Прегер, 1975. — 686 б.
- Эллуорт Э. Кеңестік Орта Азиядағы ұлттық мәселе, Нью-Йорк, Лондон: Прегер, 1973. – 217 б.
- Эллуорт Э. Мәдени жаңғыру және жазушылардың рөлі // Ұлттық құжаттар: ұлтшылдық және этникалық журнал – 1989, № 1 – 62-67 Б.
- Эллуорт Э. Орталық Азия: Ресей билігінің ғасыры, Нью-Йорк: Колумбия университетінің баспасы, 1967. — 550 б.
- Эллуорт Э. Орталық Азиядағы баспа ісі және ұлтшылдықтың өсуі, Нью-Йорк: Колумбия университетінің баспасы, 1965. — 100 б.

References

- Allworth E. (ed.). The Nationality Question in Soviet Central Asia. – Praeger Publishers, 1973. – 217 p.
- Allworth E. Central Asia: A century of Russian rule. – New York, Columbia UP, 1967. – 550 p.
- Allworth E. Central Asian publishing and the rise of nationalism: an essay and a list of publications in the New York Public Library. – New York Public Library, 1965. – 100 p.
- Allworth E. Cultural revival and the role of writers // Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity, Vol. 17, № 1. P. 62-67
- Allworth E. Mainstay or Mirror of Identity--The Printed Word in Central Asia and Other Soviet Regions Today //Canadian Slavonic Papers. – 1975. – Т. 17. – №. 2-3. – P. 436-462.
- Allworth E. Soviet Asia, Bibliographies: A Compilation of Social Science and Humanities Sources on the Iranian, Mongolian, and Turkic Nationalities, with an Essay on the Soviet-Asian Controversy. – New York: Praeger, 1975. – 686 p.
- Bacon E. E. Central Asians under Russian rule: a study in culture change. – Cornell University Press, 1966. – 273 p.
- Dickens M. Soviet Language Policy In Central Asia // Central Asian Studies, – 1990. Vol. 1, № 4, P. 1-23
- Fierman W. Identity, symbolism, and the politics of language in Central Asia //Europe-Asia Studies. – 2009. – Т. 61. – №. 7. – P. 1207-1228.
- Hostler C. W. Turkism and the Soviets: The Turks of the World and Their Objectives. – Allen and Unwin, 1957. -244 p.
- McLeish J. The Soviet Conquest of Illiteracy //Alberta Journal of Educational Research. – 1972. – Т. 18. – №. 4. – P. 307-26.
- Olcott M. B. The Kazakhs. – Hoover Press, 1995. – 341 p.
- Rollberg P. The Cinema of Soviet Kazakhstan 1925–1991: An Uneasy Legacy. – Lexington Books, 2021. – 467 p
- Rouland M., Abikeyeva G., Beumers B. (ed.). Cinema in Central Asia: rewriting cultural histories. – Bloomsbury Publishing, 2013. – 297 p.
- Rywkin M. Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia. – ME Sharpe, 1990. – 186 p.
- Rywkin M. Religion, modern nationalism and political power in Soviet Central Asia //Canadian Slavonic Papers. – 1975. – Т. 17. – №. 2-3. – P. 271-285.
- Rywkin M. Russia in Central Asia. – Collier books, 1963. – 191 p.
- Symmons-Symonolewicz K. (ed.). The Non-Slavic Peoples of the Soviet Union: A Brief Ethnographical Survey. – Maplewood Press, 1972. -170 p.

- Tasar E. *Soviet and Muslim: the institutionalization of Islam in Central Asia*. – Oxford University Press, 2017. – 416 p.
- Tillett L. *The great friendship: Soviet historians on the non-Russian nationalities*. – University of North Carolina Press, 1969. – 468 p.
- Vucinich W. S. (ed.). *Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples*. – Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, Stanford University, 1972. – 521 p.
- Vucinich W. S. Moslems of the Soviet Union // *Current History*. – 1953. – Т. 24. – №. 137. – P. 6-12.
- Winner T. G. Problems of alphabetic reform among the Turkic peoples of Soviet Central Asia, 1920-41 // *The Slavonic and East European Review*. – 1952. – Т. 31. – №. 76. – P. 133-147.
- Winner T. G. *The oral art and literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*. – Durham, NC, Duke UP, 1958. – 269 p.
- Zen'kovskij S. A. *Pan-Turkism and Islam in Russia* // *Russian Research Center Studies*. – 1960. – 348 p.
- Zenkovsky S. A. Ideological Deviation in Soviet Central Asia // *The Slavonic and East European Review*. – 1954. – Т. 32. – №. 79. – P. 424-437
- Zenkovsky S. A. *Islam in Russia Today* // *The Russian Review*. – 1968. – Т. 27. – №. 3. – P. 344-350.
- Zenkovsky S. A. *Kulturkampf in pre-revolutionary Central Asia* // *American Slavic and East European Review*. – 1955. – Т. 14. – №. 1. – P. 15-41.